

PAR LATVIJAS VĀCISKAJIEM UN LATVISKAJIEM MUIŽU VĀRDIEM. TULKOJUMA ASPEKTS¹

Renāte Siliņa-Piņķe

LU HZF Latviešu valodas institūts

Kopsavilkums. Raksts ir veltīts Latvijas vietvārdiem vācu un latviešu valodā, to savstarpējām atbilstēm, īpaši pievēršoties tulkojuma aspektam. Seno muižu vārdu izpēte ir aktuāla arī no mūsdienu viedokļa, jo tie ir pamatā lielai daļai Latvijas ciemu (bieži tieši pagastu centru), kā arī dažu pilsētu nosaukumiem. Senākie sistemātiskie vietvārdu apkopojumi latviešu valodā ir četrās 17. un 18. gadsimta vārdnīcās (Mancelius 1638; Langius 1685; Lange 1773; Lange 1777; Stender 1789). Rakstā analizēti Kurzemes un Zemgales vietvārdi, kopumā 155 vietvārdu pāri. Vietvārdu skaits vārdnīcās ir stipri atšķirīgs: Mancelim – 41, Langijam – 21, Langem – 67, bet Stenderam jau 140 vietvārdi. Tulkojumi veido apmēram 10–13% no analizētajos avotos ietvertajiem vietvārdiem. Kopumā tika apzināti 19 tulkotie vietvārdi. Tajos parādās gan abu valodu kopvalodas vārdi, gan dialektālā leksika. Latviešu valodā tās ir mazāk un tā saistīta ar attiecīgajā vietā runāto izlokšni, savukārt vācu vietvārdos atrodamas gan viduslejasvācu, gan baltvācu valodas ietekmes, kas reizēm nav nošķiramas.

Atslēgvārdi: 17.–18. gadsimta vietvārdi; vācu valoda; latviešu valoda; tulkojumi; vārdnīcas.

Keywords: 17th–18th century toponyms; German language; Latvian language; translations; dictionaries.

Ievads: Jāņa Endzelīna ierosme

Tradicionāli Latvijas vietvārdu pētnieki savos pētījumos „iet dziļumā” diahroniskā vai areālā aspektā – ar kādas atsevišķas vietas nosaukuma vēsturiskās mainības izpēti,

¹ Raksts izstrādāts valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003).

kādas vienas leksēmas izpēti Latvijas vai reģiona kontekstā vai kāda pagasta vietvārdu kopuma analīzi. Retāki ir pētījumi, kuri „iet plašumā“. Tam ir arī nopietni iemesli – lai paskatītos uz problemātiku no „putna lidojuma“, vajadzīga apjomīga materiāla bāze un, kas nav mazāk svarīgi, iepriekš veiktie, daudzskaitlīgie „dziļurbumi“, kas, kopā ņemti, ļauj sākt veidot spriedumus par procesu kopsakarībām.

Šis raksts tapis, domājot par kopsakarību meklēšanas iespējām un to atrašanas aizmetņiem. Tas veltīts Latvijas vietvārdiem vācu un latviešu valodā, to savstarpējām atbilstēm un attīstībai, un pētniecības potenciālam, īpaši pievēršoties tulkojuma aspektam. Par ierosmi kalpoja 1928. gadā „Filologu biedrības rakstos“ publicēts divas lappuses garš Jāņa Endzelīna raksts „Par Latvijas vāciskajiem muižu vārdiem“ (Endzelīns 1928), tāpēc te sniegts konspektīvs tā galveno atziņu izklāsts. Pirmā atziņa attiecas uz valodu kontaktu izpausmes fiksēšanu, proti, vācieši latviešu vietvārdus „tikai retumis ir tulkojuši“, jo „lielākajai daļai etimoloģiskais sastāvs bija neskaidrs, bet arī daži vārdi ar skaidru etimoloģiju ir palikuši netulkoti“ (Endzelīns 1928: 6). Otra atziņa ir saistīta ar lingvistisko izvērtējumu – vācu vietvārdi latviešu valodniekiem ir interesanti, jo vācu valodā nereti ir senāki vārdi, kas latviešu valodā ir mainīti uz citiem un vienādu vārdu gadījumā vācu valodā reizēm ir paglābušās senākas vārdu formas. Abas šīs atziņas ir ilustrētas ar sava laika – 20. gadsimta sākuma – vietvārdiem, ko papildina daži piemēri no senākiem dokumentiem un dažas rekonstruētas formas.

Ņemot vērā nelielo raksta apjomu, doma izteikta ļoti koncentrēti. Tomēr ne pats J. Endzelīns, ne vēlākie Latvijas vietvārdu pētnieki sistemātiskai vācisko un latvisko vietvārdu attiecību izpētei nepievēršas², tāpēc paliek daudz neatbildētu jautājumu, piemēram,

- 1) Kādi līdzās tulkojumiem vēl ir vācisko un latvisko vietvārdu darināšanas modeļi?
- 2) Kādas ir proporcijas to attiecībās, piemēram, ko nozīmē – „tikai retumis ir tulkojuši“?
- 3) Vai vietvārdu tulkošanas virziens nav arī pretējs – no vācu uz latviešu valodu?
- 4) Cik ļoti J. Endzelīna ieskicētā 20. gadsimta sākuma situācija ir attiecināma uz agrākiem gadsimtiem?
- 5) Vai atšķirības vietvārdu darināšanas modeļos nav saistāmas ar to rašanās laiku? u. c.

No šī dažādo jautājumu klāsta izvēloties rakstā analizējamo virzienu, tika formulēta virstēma – vācisko un latvisko vietvārdu darināšanas modeļi un to attiecības agrākos gadsimtos: ko par to zinām un ko varam uzzināt. Tāpat svarīgi bija noskaidrot,

² Latvijas vācu vietvārdus ir analizējis Volfgangs Laurs (*Wolfgang Laur*), kurš, neminot konkrētus skaitļus, arī secina, ka vairums vācu vietvārdu Baltijā ir pārņemti no vietējām valodām (Laur 2001: 7). Dažādus senus vietvārdus, to attiecības piemin un nozīmību pētniecībā izceļ arī Edgars Dunsdorfs (1983: 63).

vai J. Endzelīna izteiktās atziņas ir iespējams pamatot ar sistemātiski analizētiem datiem. Šeit arī jāuzsver, ka seno muižu vārdu izpēte ir aktuāla arī no mūsdienu viedokļa, jo tie ir pamatā lielai daļai Latvijas ciemu (bieži tieši pagastu centru), kā arī dažu pilsētu nosaukumiem.

1. Pētījuma materiāls: izvēles un atlases pamatojums

Apzinot potenciālo pētniecības materiālu, ātri kļuva skaidrs, ka problemātiskākā daļa ir dati par vietvārdiem (muižu vārdiem) latviešu valodā. 20. gadsimta pirmajā pusē ir izdoti vairāki Latvijas vietvārdu divvalodu saraksti (piemēram, Melnalksnis 1918; Feldmann 1938), tomēr tie atspoguļo 20. gadsimta sākuma situāciju un, ņemot vērā vietvārdu mainību, īsti nav izmantojami senāku laika periodu vietvārdu attiecību pētniecībā. Savukārt agrāku gadsimtu avotos vietvārdi latviešu valodā lietoti tikai sporādiski, tāpēc sistemātiskai lielāka daudzuma vietvārdu izpētei nav izmantojami. Šis apstāklis mudināja pievērsties vietvārdu apzināšanai senākajās, 17. un 18. gadsimta latviešu vārdnīcās.

Vārdnīcu izvēles pamatā ir dati no Dainas Zemzares pētījuma par latviešu vārdnīcām līdz 1900. gadam (Zemzare 1961). Analizējot senās vārdnīcas, D. Zemzare ir aprakstījusi arī tajās iekļauto vietvārdu un personvārdu apjomu. Rezultātā tika izvēlētas četras vārdnīcas ar apjomīgu un sistemātisku vietvārdu iekļāvumu latviešu un vācu valodā:

- 1) Georga Manceļa (*Georg Mancelius*) vācu-latviešu vārdnīca (1638, turpmāk tabulās M);
- 2) Johana Langija (*Johann Langius*) latviešu-vācu vārdnīca (1685, turpmāk tabulās Lg);
- 3) Jakoba Langes (*Jacob Lange*) vārdnīcas abas daļas (1773, 1777, turpmāk tabulās L1 un L2 vai L) un
- 4) Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*) vārdnīcas abas daļas (1789, turpmāk tabulās St1 un St2 vai St).

G. Manceļa un G. F. Stendera vārdnīcās vietvārdi apkopoti atsevišķās nodaļās sarakstu formā (Mancelius 1638: 409-412; Stender 1789: I 746-453; Stender 1789: II 379-385). Savukārt J. Langijs un J. Lange vietvārdus ir iekļāvuši kopīgajā vārdnīcas alfabētā. Nosacīti var teikt, ka tie ir seši vietvārdu avoti, jo J. Langes un G. F. Stendera vārdnīcu abās daļās informācija nav identiska.

2. Kurzemes un Zemgales vietvārdi vārdnīcās: statistika un dinamika

Visu vārdnīcu autori (izņemot J. Langiju) atbilstoši sava laika politiskajai situācijai vietvārdus konsekventi dala Vidzemes vai Kurzemes un Zemgales vietvārdos. Šajā

pētījuma posmā ir apkopoti visi Kurzemes un Zemgales vietvārdu dati, tāpēc par tiem ir iespējams izdarīt pirmos secinājumus. Kopā pa visām vārdnīcām tie ir 155 vietu nosaukumu pāri³ vācu un latviešu valodā. Lielākā daļa ir muižu vārdi, bet it arī daži pilsētu nosaukumi, piemēram, *Aizpute, Dobeles, Jelgava, Liepāja*.⁴ Vietvārdu skaits vārdnīcās ir stipri atšķirīgs: G. Mancelim – 41, J. Langijam – 21, J. Langem – 67, bet G. F. Stenderam jau 140 vietvārdi (skat. 1. tabulu), turklāt J. Langes vārdnīcās abām daļām kopīgi ir tikai 43 no 67 vietvārdiem, bet G. F. Stendera vārdnīcās abām daļām – 133 no 140, savukārt pārējie ir fiksēti tikai vienā no abām daļām. Visām vārdnīcām kopīgi ir tikai 15 vietvārdi: *Aizpute, Auce, Dobeles, Durbe, Emburga, Embūte, Jelgava, Kalna muiža* (mūsdienās *Tērvete*), *Kuldīga, Liepāja, Rundāle, Saldus, Sēlpils, Sesava* un *Valtaiķi*. Vēl iespējams pieskaitīt arī *Neretu* (trūkst tikai St2) un *Sabili* (trūkst tikai L2).

Skatot vietvārdu skaita dinamiku, apstiprinājumu gūst D. Zemzares rakstītais, ka J. Langijs savā vārdnīcā pārņēmis G. Manceļa vietvārdus, pievienojot vienīgi Grobiņu (Zemzare 1961: 90), proti, visi pārējie divdesmit J. Langija minētie vietvārdi sastopami jau G. Manceļa vārdnīcā. Salīdzinoši mazākais vietvārdu skaits vārdnīcās tekstā pamatots ar atrunu: „Mehr Höfe allhier einzu=führen ist nicht möglich, weil ihrer viel vndt von Jahr uz Jahr sich vermehren.“ (Langius 1685: 87a), t. i., vairāk muižu vārdnīcā ietvert nav iespējams, turklāt to skaits gadu no gada pieaug. Šo izteikumu netieši apstiprina arī muižu nosaukumu skaita pieaugums J. Langes un G. F. Stendera vārdnīcās. J. Langes vārdnīcās pie 17. gadsimtā fiksētajiem muižu nosaukumiem pievieno vēl 35, bet G. F. Stendera vārdnīcā – vēl 78 nosaukumus. Iespējams, ka, analizējot Vidzemes vietvārdus, šī proporcija būs atšķirīga, jo G. F. Stenders bija kurzemnieks, bet J. Lange darbojās Vidzemē.

1. tabula. Kurzemes un Zemgales vietvārdu skaits vārdnīcās

vārdnīca	vietvārdu skaits	piezīmes
M	41	vienīgi M: <i>Gramzda, Kalēti, Secē</i>
Lg	21	vienīgi Lg: <i>Grobiņa</i>
L	67 (57/53)	L1 un L2 = 43 (tikai L1 = 14, tikai L2 = 10) vienīgi L: <i>Almāle, Bauka, Saķes muiža, Veca muiža</i>
St	140 (139/134)	St1 un St2 = 133 (tikai St1 = 6, tikai St2 = 1) vienīgi St: 73 vietvārdi
kopā	155	

³ Retos gadījumos kādā no valodām ir doti vairāki (sinonīmi lietoti?) nosaukumi. Šis gan nav konkrētu vietu skaits, jo pie dažiem vietvārdiem, piemēram, *Kalna muiža* un *Lauku muiža* G. F. Stendera vārdnīcā ir norādīts, ka šādas muižas ir vairākas. To apstiprina arī dati BHO.

⁴ Tā kā vietvārdu rakstība vārdnīcās ir atšķirīga, sniedzot vispārīgus piemērus, lietotas atbilstošās mūsdienu formas. Savukārt atsaucoties uz konkrētu ierakstu vārdnīcā, tas dots vārdnīcās rakstībā. Skat. arī 3. tabulu.

Par J. Langes vārdnīcas avotiem D. Zemzare ziņas nesniedz, bet par G. F. Stendera vārdnīcu raksta, ka „galvenie Stendera 1789. g. iznākušās vārdnīcas avoti ir Elversa un Langes vārdnīcas, iespīestā literatūra (visvairāk bībele) un paša vērojumi“ (Zemzare 1961: 176). G. F. Stendera vārdnīcā patiešām uzņemti teju visi J. Langes minētie Kurzemes un Zemgales vietvārdi. Izņēmumi ir daži mazāk zināmi vai šodien nezināmi muižu nosaukumi un, pagaidām neizskaidrojamu iemeslu pēc, arī tādi vietvārdi kā *Kuldīga* un *Tukums*.

3. Kurzemes un Zemgales vietvārdi vārdnīcās: tulkojumi

Tā kā visu Kurzemes un Zemgales vietvārdu analīze pārsniegtu raksta apjomu, padziļināti šajā punktā ir izvēsta J. Endzelīna rakstā minētā tulkojumu tēma, proti, ir salīdzināts tulkoto vietvārdu skaits katrā avotā, pārbaudot izteikumu, ka „[l]atviskos vietu vārdus šejienes vācieši tikai retumis ir tulkojuši“ (Endzelīns 1928: 6). Apzinot tulkoto vietvārdu skaitu, pie tulkojumiem tika pieskaitīti pilnīgi tulkoti vietvārdi kā vācu *Berghof* un latviešu *Kalna muiža* (Stender 1789: I 746) un vietvārdi, kam tulkots pamatvārds, piemēram, *Bergen* un *Kallnamuiža* (Mancelius 1638: 410), bet ne tie, kam tulkots tikai nomenklatūras vārds kā *Berβhoff* un *Bährfamuiža* vai *Wallhoff* un *Wallesmuiža* (Mancelius 1638: 410, 412). Daži robežgadījumi ir apskatīti atsevišķi raksta 4. punktā.

Kopumā tika apzināti 19 tulkotie vietvārdi. Tātad tulkota ir vidēji 1/8 līdz 1/10 daļa vietvārdu, un rezultāts visos avotos ir samērā līdzīgs (skat. 2. tabulu). Tomēr atbilde uz jautājumu, vai latviešu vietvārdi tikai retumis ir tulkoti, jāatstāj atklāta, kamēr nav datu par citu vietvārdu grupu skaitu un apjomu.⁵

2. tabula. Tulkoto vietvārdu skaits un īpatsvars

avots	vietvārdi kopā	tulkoti vietvārdi	% no visiem
M	41	5	12,2%
Lg	21	2	9,5%
L	67	7	10,5%
St	140	18	12,9%
kopā	155	19	12,3%

⁵ Pagaidām vēl nepublicēta pētījuma pa vietvārdiem G. Manceļa vārdnīcā rezultāti rāda, ka tur tulkojumi veido 11% no visiem vietvārdiem un ir trešā jeb priekšpēdējā grupa (pēc burtiskiem pārcēlumiem un neatkarīgām paralēlformām). Pieļaujams, ka 18. gadsimta rezultāti varētu būt līdzīgi.

3. tabulā ir apkopotī visi 19 avotos apzinātie tulkotie Kurzemes un Zemgales vietvārdi, kā arī izsecinātā to saistība ar apdzīvotajām vietām mūsdienās. Pievērsties vietvārdu pamatā esošo tulkoto vārdu raksturam, var secināt, ka pārsvarā tie ir mūsdienu kopvalodas leksikai atbilstoši sugasvārdi gan latviešu, gan vācu valodā. Piemēram, par atkarīgajiem komponentiem saliktošos un vārdu savienojumos izmantoti lietvārdi *kalns* / *Berg* (3. tab. nr. 3, 4) un *lauks* / *Feld* (3. tab. nr. 9), īpašības vārdi *jauns* / *neu* (nr. 10, 17, 18), *sarkans* / *rot* (nr. 19), *vecs* / *alt* (nr. 1), *zaļš* / *grün* (nr. 12) un personvārds⁶ *Jēkabs* / *Jakob* (nr. 15). Pie neitrālas leksikas 18. gadsimtā pieskaitāmas arī leksēmas *jumprava* / *Jungfer* (arī *Jungfrau*) ‘jaunava’ (nr. 16, sal. vācu *Jungfrau* un latviešu *jumprawa*, *meita*, *kas wehl wainakā*, Stender 1789: I 347) un vācu *Gemäuer* ‘mūri’ (nr. 11, sal. vācu *Gemäuer* un latviešu *muhri*, Stender 1789: I 276).

Abu valodu vietvārdos sastopama arī dialektālā leksika. Vācu valodas leksēmas saistāmas ar tiešu (vidus)lejasvācu (vlv.) un baltvācu (bv.) valodas ietekmi. Tādi ir vietvārdu pamatā esošie sugasvārdi vlv.⁷ *bēver* ‘bebrs’ (nr. 5), vlv. *ēke*, *eike* ‘ozols’ (nr. 7)⁸, vlv. *busch* ‘krūmājs, mežiņš, biežoknis’ vai bv. *Busch* ‘mežs’ (Gutzeit 1864: 162; 3. tab. nr. 6) un bv. *Bäche*, *Bach* ‘upe’ (Gutzeit 1864: 92; < vlv. *bēke*; 3. tab. nr. 2). Arī vācu vārds *Holm* ar nozīmi ‘sala’ izplatīts Vācijas ziemeļu daļā, sal. arī vlv. *holm* un bv. *Holm* (Gutzeit 1864: 541; 3. tab. 14).

Savukārt vārds *alksnis* dialektālā formā ir saglabājies abu valodu vietvārdos (nr. 8): latviskā nosaukuma pamatā ir austrumu un dienvidaustrumu Latvijā lietotā forma *elksnis* vai *elkšnis* (Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika, 8. karte), savukārt vācu nosaukumā saglabājies vlv. vārds *eller* vai bv. *Elder*, *Eller* (Gutzeit 1864: 253, 254). Vienīgais gadījums, kur dialektāla forma ir tikai latviešu, bet ne vācu valodā ir G. F. Stendera vārdnīcā fiksētajā vietvārdā *Swente* / *Heiligen Aa* (nr. 13), kur vācu *heilig* ‘svēts’ latviešu atbilstībai ir sakne *svent-*.⁹

Daudz viendabīgāka leksika ir izmantotajos nomenklatūras vārdos. Tie ir apelaatīvi *muiža* / *Hof* un *Gut* (nr. 2-4, 6-9, 11-12, 14, 16, 19 un nr. 1), *pils* / *Burg* (nr. 17), *miests* / *Stadt*¹⁰ (nr. 15), *pagasts* un tā baltvācu atbilstīme *Wacke*¹¹ (nr. 18). Domājams, ka arī vietvārdu pāris *Jauna Jelgava* / *Neufstättchen* (nr. 10) ir uztverams kā tulkojums, jo 17. gadsimta vārdnīcās vārds *jelgava* fiksēts kā apelatīvs ar nozīmi ‘atklāta (t. i., ar mūriem neapjosta) pilsēta’ (sal. Mancelius 1638: 389; Langius 1685: 47). Vācu valodā

⁶ Lai gan personvārdu pārcēlumī no vienas valodas otrā nav klasiski tulkojumi, senāku gadsimtu īpašvārdu analīzes kontekstā tie iekļaujas šajā grupā.

⁷ Visi vlv. piemēri no Köbler (2014).

⁸ Izvērstu komentāru par *-eck*, *Eck-* un *Ek-* ar nozīmi ‘ozols’ Latvijas vācu vietvārdos skat. Gutzeit (1864: 220).

⁹ Vairāk par saknēm *svēt-* un *svent-* latviešu valodā, t. sk., hidronīmos skat. Karulis (1992: II 336-338).

¹⁰ Sal. *Städtchen – pilsfahntiņfch*, *meefts* (Stender 1789: I 554); *meefts – Städtchen*, *Markflecken* (Stender 1789: II 158).

¹¹ Sal. *Paggafits – die Wacken* (Langius 1685: 94); *pagafits – (1) ein herrschaftlich Gebiet*; (2) *Wacke, was die Bauern ihrem Herrn als eine Gerechtigkeit geben müffen*. Obl. (Stender 1789: II 184-185).

tomēr virsroku guvis nosaukums *Friedrichstadt*, kas fiksēts gan J. Langes vārdnīcā (Lange 1773: 249) , gan abās G. F. Stendera vārdnīcas daļās (Stender 1789: I 746; Stender 1789: II 379).

3. tabula. Tulkotie Kurzemes un Zemgales vietvārdi¹²

Nr.	M	Lg	L1	L2	St1	St2	komentārs
1.				Wezza muiſcha / Altguth (389)			neatšifrēts
2.					Bächhof / Uppes muiſcha (746)	Uppes muiſcha / Bächhof (381)	vairākas muižas ar šādu nosaukumu
3.	Bergen / Kallnamuiſcha (410)	Kalna Muiſcha / Bergen (87a)	Bergen / Kalna muiſcha (133); Hof zum Berge / Kalna muiſcha (322)	Kalna muiſcha / Hof zum Bergen (142)	Hofzum-berge / Kalna muiſcha (747)	Kalna muiſcha / Hofzum-bergen (380)	mūsdienās Tērvete
4.					Berghof / Kalna muiſcha (746)	Kalna muiſcha / Berghof (380)	vairākas muižas ar šādu nosaukumu
5.					Bewern / Bebrine (746)	Bebrine / Bewern (379)	mūsdienās Bebrene
6.	Buſchhoff / Meſchamuiſcha (411)				Buſchhoff / Meſchamuiſcha (746)	Meſchamuiſcha / Buſchhoff (380)	atradās Jaubēzres pagastā ¹³
7.					Eckhof / Ohſol muiſcha (746)	Ohſol muiſcha / Eckhof (380)	vairākas muižas ar šādu nosaukumu

¹² Vietvārdi tabulā ievietoti vācu vietvārdu alfabēta secībā. Katrā ierakstā vārdu secība ir atbilstoša valodu secībai attiecīgajā vārdnīcā. Iekavās norādīta lappuse avotā. Informācija komentāros ir izsecināta no dažādām vēsturiskajām kartēm vietnē <https://vesture.dodies.lv>, komentāriem pašās vārdnīcās un informācijas BHO.

¹³ Lokalizēta atbilstoši G. F. Stendera norādei „zwifchen Mitau und Tuckum“ (Stender 1789: I 746).

Nr.	M	Lg	L1	L2	St1	St2	komentārs
8.	Eldern/ Elkſchna Muiſcha. (411)		Eldern / Elſchnu, Elkſchnu muiſcha (204)	Elkſchnu muiſcha / Eldern (113)	Eldern, Ellern / Elkſchnu muiſcha (746)	Elkſchnu muiſcha / Eldern, Ellern (379)	mūsdienās Elkšņi (<i>Alksniai</i>) Lietuvā ¹⁴
9.					Feldhof / Lauku muiſcha (746)	Lauku muiſcha / Feldhof (380)	vairākas muižas ar šādu no- saukumu
10.			Friedrich- ftadt (249)		Friedrich- ftadt (746)	Jauna Jelgawa, Jauna Rih- ga / Neu- ftädtchen, Fried- richftadt (379)	mūsdienās Jaunjelgava
11.					Gemäurt- hof / Muhru muiſcha (746)	Muhru muiſcha / Gemäurt- hof (380)	iespējams, atradās Pūres pagastā ¹⁵
12.	Grünhoff/ Saļļa= muiſcha (411)		Grünhof / Saļļa muiſcha (293)	Sallas Mui- ſcha ¹⁶ / Grünhof (265)	Grünhof / Saļļa muiſcha (746)	Saļļa muiſcha / Grünhof (380)	mūsdienās Zaļenieki
13.					Heligen Aa / Swente, Sauka jemme (747)	Sauka jemme / Heiligen Aa (381); Swente / Heiligen Aa (381)	atradās mūsdienā Lietuvā, 2 km uz ziemeļiem no Sventā- jas ietekas jūrā

¹⁴ Lai gan D. Zemzare (1961: 468) kā G. Manceļa vārdnīcas vietvārdiem atbilstošo mūsdienā vietvārdu min *Elkšņi*, saistība nav viennozīmīga. Ar *Elkšņiem* var saprast Elkšņu pagasta centru *Elkšņi*, kas radies bijušās Elkšņu skolas (ne pašas muižas!) vietā Elkšņu meža muižas, t. i., mežniecības tuvumā. Mazāk ticams, bet iespējams (jo nevienā no vārdnīcām nav konkrētizojošu norāžu), ir variants, ka senajās vārdnīcās minētā muiža ir mūsdienā *Elerne* Tabores pagastā. 20. gadsimta pirmās puses kartēs tā latviski saukta *Elkšņu muiža* un *Elkšņi*. Arī nosaukumi vācu valodā sakrīt (sal. arī BHO 149). Pirmais variants ir ģeogrāfiski tuvāks G. Manceļa un G. F. Stendera dzīves un darba vietām.

¹⁵ Nav Mūrmuiža Vilces pagastā, jo G. F. Stenders šķir divas muižas – *Muhru muiſcha*, (1) *Gemäurthof in Kurl[and]* un (2) *Muhremuiſch im Semgal[en]* (Stender 1789: II 380).

¹⁶ Kļūdains ieraksts? Vārdnīcas vācu-latviešu daļā ir rakstīts *Saļļa muiſcha* (Lange 1773: 293).

Nr.	M	Lg	L1	L2	St1	St2	komentārs
14.					Holmhof / Sallas muiſcha (747)	Sallas muiſcha / Holmhof (380)	atradās Jēkabpils novada Salas pagastā uz Sakas salas
15.					Jakob-ftadt / Jehkaba mēefts (747)	Jehkaba mēefts / Jakobftadt (379)	mūsdienās Jēkabpils
16.					Jung-fernhofer / Jumprawas muiſcha (747)		mūsdienās Jumprava Mežotnes pagastā
17.	Newburg / Jaunspils (411)	Jaunpils / Neuenburg (97a)	Neuburg / Jaunpilſs (405)	Jaunpilſs / Neuenburg (128)	Neuenburg / Jaunpils (747)	Jaunpils / Neuenburg (379)	mūsdienās Jaunpils
18.			Neuwaa-ken / Jaunpaggaſte (406)	Jaunpaggaſte / Neuwa-aken (128)	Neuwac-ken / Jaunpaggaſte (747)	Jaunpaggaſte / Neuwac-ken (379)	mūsdienās Jaunpagasts Virbu pagastā
19.				Sarkana Muiſcha / Rothhof (268)	Rothhof / Sarkana muiſcha (747)	Sarkana muiſcha / Rothhof (381)	vairākas muižas ar šādu nosaukumu ¹⁷

Kā rāda pēdējais piemērs, vietvārdiem kādā no valodām var būt minētas vairākas atbilstmes, no kurām tikai viena ir tulkojums. Otrs šāds piemērs ir vietvārds *Svente* (nr. 13), kas attiecināms uz mūsdienu Lietuvas teritorijā esošu vietu, kas pēc „Baltisches historisches Ortslexikon“ (BHO 212) datiem nav mūsdienu *Sventāja*, bet ir bijis ciems kādus 2 km uz ziemeļiem no tās. Vācu nosaukums ir *Heiligen Aa*, bet G. F. Stendera vārdnīcās latviski līdzās vietvārdam *Svente* ir dots arī nosaukums *Sauka zeme*, ko citur pagaidām nav izdevies atrast.

Vārdnīcās var fiksēt arī vietas nosaukuma izmaiņas gadu gaitā vai nestabilu, variablu lietojumu. Tā redzams, ka 18. gadsimta laikā mūsdienu *Tērvetes* nosaukums

¹⁷ Iespējamās muižas atrašanās vietas: (1) mūsdienu Ventspils teritorijā vai (2) Sakas pagastā (BHO 524)

vācu valodā mainījies no *Bergen* uz *Hofzumberge(n)* (nr. 3; sal. arī BHO 220), savukārt tajā laikā vēl jaunajai *Jaunjelgavai* vairāki nosaukumi ir pierakstīti abās valodās (nr. 10).

4. Robežgadījumi un tālākā pētniecība

Kopējā analizē neiekļāvās četri vietvārdu pāri, kas, lai gan uzrādīja tulkojumu pazīmes, pilnībā šai kategorijai neatbilda. Šo vietvārdu darināšanas un savstarpējas aizgušanas izvērtējums iekļaujas tālākajā pētniecības gaitā, kad plānots noskaidrot un analizēt citus latviešu un vācu vietvārdu savstarpējo attiecību modeļus. Šeit tikai īss ieskats problemātikā:

- 1) *Muhru muiſcha* / *Muhremuiſch im Semgl.*¹⁸ (Stender 1789: II 380). Lai gan latviešu vārds *mūris* ir aizgūts no vlv. *mūre*, vācu vietvārda nomenklatūras vārds *muiža*, vedina domāt, ka vietvārds tomēr radies latviešu valodā un nemainītā formā pārņemts vācu valodā. Šis vārdu pāris labāk iekļautos burtiski pārceltu vietvārdu grupā;
- 2) *Eckendorf* / *Ohſol muiſcha* (Stender 1789: I 746) un *Ohſolmuiſcha* / *Eckendorf*¹⁹ (Stender 1789: II 380). Vārda pirmā daļa ir tulkojums (skat. 3. punktā par vlv. *ēke, eike* ‘ozols’ un 3. tab. nr. 7), savukārt nomenklatūras vārdi *Dorf* ‘ciems’ un *muiža* ir neatkarīgi;
- 3) *Eiſenhammer im Selb.* / *Dſelfenam* (Stender 1789: I 746) un *Dſelfenam* / *Eiſerhammer im Buſchhöſſchen*²⁰ (Stender 1789: II 379). Vārda pirmā daļa ir tulkojums, kur latviešu vārds *dzelzs* atbilst vācu *Eisen*, savukārt nomenklatūras vārdi *Hammer* ‘āmurs’ un *nams* ir neatkarīgi. Tomēr, tā kā vācu valodā vārdam *Eisenhammer* ir ne tikai nozīme ‘dzelzs āmurs’, bet arī no tās atvasināta un jau 16. gadsimtā dokumentēta nozīme ‘dzelzs pārstrādes uzņēmums’ (Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm), to būtu iespējams uzskatīt arī par tulkojumu kā ‘ēka, nams, kurā tiek pārstrādāta dzelzs’. Pēc pārējo grupu apzināšanas un analīzes šis vietvārds, iespējams, tomēr iekļautos tulkojumu grupā;
- 4) *Weißensee im Oberl.* / *Baltu muiſcha* (Stender 1789: I 748) un *Baltu muiſcha* / *Weißensee*²¹ (Stender 1789: II 379). Vārda pirmā daļa ir tulkojums – latv. *balts* un vācu *weiß*, savukārt nomenklatūras vārdi *See* ‘ezers’ un *muiža* ir neatkarīgi. Formāli šis gadījums ir līdzīgs iepriekš apskatītajam vārdu pārim *Eckendorf* / *Ohſol muiſcha*,

¹⁸ Atradusies Mēmeles krastā Mazzalves pagastā. Tagadējie Cielavu kapi ir senie Mūrmuižas kapi. Sal. arī BHO (404).

¹⁹ Tagad muižas centra vietā ciems *Ozolpils* Smārdes pagastā.

²⁰ Tagad muižas centra vietā viensēta *Dzelznavas* Salas pagastā (Jēkabpils novadā). Lokalizācija atbilst abām G. F. Stendera vārdnīcas norādēm – tas ir bijušais Sēlpils draudzes novads (sal. „im Selb.“) un Biržu draudze (sal. „im Buſchhöſſchen“). Sal. arī BHO (147).

²¹ Tagad muižas centra vietā ciems *Baltmuiža* Eglaines pagastā, *Baltezera* krastā. Sal. arī BHO (687). Jāpiemin, ka blakus esošajā Prodes pagastā arī ir ciems *Baltmuiža*, kas kā senā muiža iekļauts G. F. Stendera vārdnīcā ar nosaukumu *Baltenſee* / *Baltu muiſcha* (Stender 1789: I 746; Stender 1789: II 379).

tomēr daži faktori, kombinēti ar pētniecisko pieredzi, mudina šo gadījumu aplūkot atsevišķi un izvirzīt kā atsevišķa, plašāka pētījuma uzdevumu. Daži pārdomas raisoši un uz turpmāko pētniecību rosinoši momenti:

- 1) vācu valodā ir vairāki muižu nosaukumi, kur nomenklatūras vārds ir *See* ‘ezers’, bet, kas latviešu valodā darināti savādāk, piemēram, *Bixtensee*, *Gartensee*, *Ilsensee*, *Lauternsee*, *Rautensee*, *Sallensee*, *Sawensee* u. c. (piemēri no BHO);
- 2) reāla hidronīma klātbūtne nominēšanas procesā un tā ietekme uz šo procesu.

Secinājumi

Sistemātisku Latvijas vietvārdu salīdzināšanu vācu un latviešu valodā var veikt, tikai sākot ar 17. gadsimtu, jo agrākajos gadsimtos nav datu par vietvārdu lietojumu latviešu valodā. Plašāks vietvārdu materiāls ir pieejams tikai 18. gadsimta otrās puses vārdnīcās.

Apkopotie vietvārdu dati no četrām 17.–18. gadsimta vārdnīcām piedāvā ļoti plašas pētniecības iespējas. Kopumā fiksēti 155 Kurzemes un Zemgales vietvārdu pāri, bet visās vārdnīcās ietverti tikai 15 no tiem. Lai gan varētu pieņemt, ka visiem vēlākajiem autoriem bija pieejama G. Manceļa vārdnīca, no tās nav pārņemti visi vietvārdi – *Gramzdu*, *Kalētus* un *Seci* minējis tikai G. Mancelis. Apstiprinājās D. Zemzares (1961) secinājums, ka J. Langija vārdnīcā vietvārdi ņemti no G. Manceļa darba. Tiem pievienota tikai *Grobiņa*.

Vietvārdu darināšanas modeļi latviešu un vācu valodā ir vairāki. Tulkojumi ir viens no tiem. Tie veido apmēram 10–13% no analizētajos avotos ietvertajiem 155 Kurzemes un Zemgales vietvārdiem. Tas kopumā atbilst datiem par vietvārdu proporcijām visā G. Manceļa vārdnīcā. Tulkotajos vietvārdos parādās gan abu valodu kopvalodas vārdi, gan dialektālā leksika. Latviešu valodā tās ir mazāk un tā saistīta ar attiecīgajā vietā runāto izlokšni, savukārt vācu vietvārdos atrodamas gan viduslejasvācu, gan baltvācu valodas ietekmes, kas reizēm nav nošķiramas.

Avoti un literatūra

BHO = Feldmann, Hans, Heinz von zur Mühlen (Hrsg.). 1990. *Baltisches historisches Ortslexikon, Teil 2, Lettland: (Südlioland und Kurland)*, Köln, Wien: Böhlau (=Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 8/II).

Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Neubearbeitung (A-F), digitalisierte Fassung im Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, Version 01/23. Zugänglich: <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB2&lemid=A00001>

Dunsdorfs, Edgars. 1983. *Muižas*. Melburna: Kārļa Zariņa fonds.

Endzelīns, Jānis. 1928. Par Latvijas vāciskajiem muižu vārdiem. *Filologu biedrības raksti* VIII, 6–7.

Feldmann, Hans. 1938. *Verzeichnis lettländischer Ortsnamen*. Rīga: E. Bruhns.

- Gutzeit, Woldemar von. 1864. *Wörtertschatz der deutschen Sprache Livlands*. Bd. 1. Riga: Kymmel.
- Karulis, Konstantins. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 2 sējumi. Rīga: Avots.
- Köbler, Gerhard. 2014. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Zugänglich: <https://www.koeblergerhard.de/mndwbhin.html>
- Lange, Jacob. 1773. *Lettisch Deutscher Theil des vollständiges Lettischen Lexici*. Schloß Ober=Pahlen.
- Lange, Jacob. 1777. *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon, nach den Hauptdialecten in Lief- und Curland aausgefertigt*. Mitau: J. Fr. Steffenhagen.
- Langius, Johann. 1685. *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par Langija dzīvi, rakstību un valodu papildinājis E. Blese. Rīga: Latvijas Universitāte, 1936.
- Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Kartes. Rīga: Zinātne, 1995
- Laur, Wolfgang. 2001. *Deutsche Orts-, Landes- und Gewässernamen in den baltischen Ländern*. (Hamburger Beiträge zur Geschichte der Deutschen im europäischen Osten; 8). Lüneburg: Verl. Nordostdeutsches Kulturwerk.
- Mancelius, Georg. 1638. *Lettus, Das ijt Wortbuch / Samt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache; Allen vnd jeden Außheimijchen / die in Churland / Semgallen vnd Lettlichem Lieffflande bleiben / vnd sich redlich nehmen wollen / zu Nutze verfertigt / Durch GEORGIVM MANCELIVM Semgall. der H. Schrifft Licentiatum &c*. Riga: Gerhard Schröder.
- Melnalksnis, Augusts (sast.). 1918. *Dzīmitenes weetas: alfabētiskā kārtībā fakahrtots Latvijas pilfehtu, meeftu, draudfchu, pagafstu, muijchu un t. t. farakfts: latweefchu-wahzu un wahzu-latweefchu walodās. I. Widfemes latweefchu daļa*. Walmeera: Sabeedribas "Seme" apgahdeens.
- Stender, Gotthard Friedrich. 1789. *Lettisches Lexikon In zween Theilen abgefasset, und den Liebhabern der lettischen Litteratur gewidmet*. Mitau: Steffenhagen.
- Zemzare, Daina 1961. *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

Renāte Siliņa-Piņķe
 Latvijas Universtātes
 Humanitāro zinātņu fakultātes
 Latviešu valodas institūts
 Kalpaka bulvāris 4
 LV 1050, Rīga, Latvija
 silaziile@gmail.com

SUMMARY

ON GERMAN AND LATVIAN NAMES OF MANOR ESTATES IN LATVIA. ASPECTS OF TRANSLATION

Renāte Siliņa-Piņķe

The article is dedicated to Latvian placenames in German and Latvian, and their reciprocal correspondences, with a special focus on the aspect of translation inspired by Jānis Endzelīns's article "On German Names of Manor Estates in Latvia" (Endzelīns 1928). The study on names of ancient manor estates has also been topical from a contemporary perspective because they underlie the names of Latvian villages (often parish centres), and also some towns, to a large extent.

Earlier systematic and broader compilations of placenames in Latvian were included in four dictionaries from the 17th and 18th centuries (Mancelius 1638; Langius 1685; Lange 1773; Lange 1777; Stender 1789). The article analyses placenames of Kurzeme and Zemgale – altogether 155 pairs of placenames; however, all the mentioned dictionaries include only 15 of them: *Aizpute, Auce, Dobeles, Durbe, Emburga, Embūte, Jelgava, Kalna muiža* (nowadays *Tērvete*), *Kuldīga, Liepāja, Rundāle, Saldus, Sēlpils, Sesava* and *Valtiķi*. The number of placenames in the dictionaries varies considerably: Mancelius included 41 names, Langius – 21, Lange – 67, but Stender had included 140 placenames (see Table 1). Although it can be admitted that all subsequent authors had access to Mancelius's dictionary, such placenames as *Gramzda, Kalēti* and *Sece* were included only in that dictionary. Placenames in Langius's dictionary were taken from Mancelius's dictionary. Only *Grobiņa* was added to them.

There are several models of placename derivation in Latvian and German. One model includes translating, and it accounts for 10-13% of all the placenames in the analysed sources (see Table 2). Altogether, 19 translations of placenames have been established (see Table 3). Translations comprise common words from both languages, and also a dialectal lexis represented in a smaller number and connected with the subdialect of a location; however, Middle Low German and Baltic German influenced German placenames and thus sometimes makes it impossible to separate them.

Four pairs of placenames did not fit into the overall analysis. Although they had features of translation, they did not comply with the category. The evaluation of the derivation of these placenames and reciprocal borrowing should be included in prospective research by identifying and analysing other relational models of Latvian and German placenames.

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)